
<https://doi.org/10.15407/gpimo2020.03.089>

М.М. Шаталов, доктор геол. наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
ЦАКДЗ ІГН НАН України
01601, Київ-54, вул. О.Гончара, 55-б
E-mail: shatalov@casre.kiev.ua
ORCID 0000-0001-8435-5586

ПЕРШОВІДКРИВАЧ РОДОВИЩ КАМ'ЯНОГО ВУГІЛЛЯ В ЗАПОЛЯР'І. До 125-річчя геолога П.І. Савенка

Стаття присвячена першовідкривачу родовищ кам'яного вугілля в Заполяр'ї, українському геологу Пантелеймону Івановичу Савенку в зв'язку з 125-річчям від дня його народження. Розглянуто основні етапи життя талановитого геолога, його досягнення у вивченні родовищ корисних копалин ряду регіонів України та Заполяр'я — острова Діксон, Норильського рудного району та інших територій. Зокрема, плідна робота геолога-самородка П.І. Савенка сприяла відкриттю поблизу міста Норильська і в нижній течії р. Тунгуски кількох вугільних родовищ. Особливо визначний його внесок в дослідження геології, тектоніки і речовинного складу унікального за запасами і якістю сировини Кайєрканського родовища вугілля. Це родовище-гігант було відкрите і розвідане в роки війни. Його запаси становлять близько мільярда тонн. Родовище входить в Норильський рудний район, де виявлені численні родовища платино-мідно-нікелевих руд та інших корисних копалин. У зв'язку з цим, Норильський рудний район розглядається як особлива металогенічна провінція руд і родовищ вугілля. Відзначено також, що Норильський рудний район є частиною найбільшого в світі Тунгуського басейну-гіганта, де кам'яне і буре вугілля виявлені у відкладах середнього і верхнього карбону, пермі, юри і палеогену. Особливо підкреслено, що коксівне вугілля Кайєрканського родовища на довгі роки стало базовою сировиною для найбільшого Норильського промислового комбінату, що забачує країну платиною, міддю і нікелем. Кайєрканське родовище розташоване поблизу поверхні, де виявлені потужні шари вугілля, що легко коксується. Видобуток вугілля тут переважно проводиться відкритим способом. Вугільний кокс в даний час — основний вид технологічного палива для металургійної промисловості, а ціни на коксівне вугілля вельми високі. У 1990 р. “Заполярна газета” присвятила геологічній діяльності П.І. Савенка нарис, в якому підкреслюється його величезний внесок в розширення енергетичної бази одного з найбільших промислових регіонів СРСР, розташованих за Північним полярним колом.

Ключові слова: П.І. Савенко, Заполяр'я, родовища кам'яного вугілля, Норильський рудний район.

Народився Пантелеймон Іванович Савенко 7 серпня 1895 року в багатодітній родині хліборобів у с. Саксагань, що розкинулось на берегах однойменної річки на мальовничому правобережному Придніпров'ї. Після закінчення початкової шко-

Цитування: Шаталов М.М. Першовідкривач родовищ кам'яного вугілля в Заполяр'ї. До 125-річчя геолога П.І. Савенка. *Геологія і корисні копалини Світового океану*. 2020. 16, № 3: 89—97. <https://doi.org/10.15407/gpimo2020.03.089>

Пантелеймон Іванович Савенко
(1895—1971)

ли він поїхав в м. Курськ, де навчався в технічному училищі. Вищу освіту юнак отримав у Катеринославському гірничому інституті. Після його закінчення П.І. Савенко працював геологом у Криворізькому геологорозвідувальному управлінні, потім начальником геологорозвідувальної партії “Донвугілля”. З 1927 по 1937 р. П.І. Савенко — старший геолог Українського районного геологорозвідувального управління, яке в 1934 році було реорганізовано в Укргеолтрест, а потім увійшло в систему Міністерства геології УРСР. Після організації Укргеолтреста П.І. Савенко переїжджає до Києва.

У 1927 році П.І. Савенко займався пошуками вогнетривких глин в районі Н. Водолаги під Харковом. У 1928 році особливо гостро стояло питання з мінеральною базою в динасовій промисловості. За короткий період П.І. Савенко провів дослідження і розвідку динасової сировини (кварцитів) і, таким чином, став

піонером у створенні бази цього виду сировини. Перші в Україні, досить великого обсягу, пошукові та розвідувальні роботи під безпосереднім керівництвом П.І. Савенка були виконані в районі станцій Ясинувата і Авдіївка. Роботами виявлені запаси якісної сировини в кількості більше 5 млн тонн. У 1929 році він вів пошуки цієї ж сировини в Попаснянському районі Донбасу. Промислових покладів кременистих пісковиків тут, однак, не виявлено, але виявлений в районі рудника “Карбоніт” повністю окременілий вапняк карбону, що містить SiO_2 до 98 % і таким чином, придатний для виготовлення динасу. У наступні 1930—1935 роки, щоб задовольнити вимоги щодо запасів кременистих пісковиків (кварцитів) для розвитку динасової промисловості півдня колишнього СРСР, пошуками і розвідкою були охоплені нові райони. Результати цих робіт викладені в зведеній роботі “*Мінеральна база динасової промисловості півдня СРСР*”, яка була виконана П.І. Савенком та зберігається в фондах Геолтресту.

У цей період Пантелеймон Іванович напружено працює, активно збирає геологічні матеріали для кандидатської дисертації, друкує наукові роботи. Зокрема, в ті далекі роки ним були опубліковані статті: “*Геологорозвідувальні роботи на крем’янисті пісковики в районі ст. Попасна і Курдюмівка на Донбасі влітку 1929 р.*” (1929); “*Кварцит Сталіно-Ясинуватського району Донбасу*” (1929); “*Наслідки геолого-пошукових робіт на крем’янисті пісковики (кварцити) в Донбасі 1928 року*” (1930) [1—3]. У 1929 році, крім робіт з проблеми Великого Донбасу в верхів’ях р. Самара, П.І. Савенко вів роботи на буре вугілля. Безпосередньо він проводив пошуки між с. Михайлівка та ст. П’ятихатки, а потім і розвідку Михайлівського та Весело-Тернівського родовищ бурого вугілля. В результаті робіт, як відомо, створена надійна база бурого вугілля, придатного для палива і хімічної промисловості. Родовищ бурого вугілля третинного періоду при цьому виявлено так багато, і вони так купчасто сконцентровані, що ця обставина дозволила геологу

В.Т. Сябряю в своїй зведеній роботі назвати пізніше всю цю сукупність родовищ **Дніпровським буровугільним басейном**. До цього часу і сама проблема Великого Донбасу постала вже в яснішому вигляді. Вона полягала в тому, що те, що зазвичай називали Донбасом, є тільки відкритою або видимою його частиною, не прикритою або ж прикритою малопотужним шаром осадових порід. На західній окраїні подальшими геологічними роботами в Україні було виявлено цілий вугленосний район, якому дано назву **“Західний Донбас”**.

Отже, основні наукові роботи П.І. Савенка в Україні були присвячені розвідці і вивченню речового складу бурого і кам'яного вугілля: *“Новонавлівське (Весело-Тернівське) і Михайлівське родовище бурого вугілля”* (1931); *“Деякі дані по геології Великого Донбасу”* (1936); *“Петрівське родовище викопного вугілля”* (1936); *“Результати розвідувальних робіт на вододілі між річками Гишуша і Самарою і на р. Самара в Гришинському районі”* (1936); *“Результати пошукових робіт на бурі вугілля в районі с. Михайлівки та ст. П'ятихатки на Криворіжжі в 1930 р.”* (1936) [4—8]. Завдяки публікаціям цих наукових робіт П.І. Савенко в ті роки став відомим в країні геологом-розвідником.

Як впливає зі статті професора М.Н. Ключникова і геолога-виробничника П.І. Савенка *“Досягнення української геолого-розвідувальної служби до VII з'їзду Рад”*, опублікованої в 1935 р. в одному з провідних наукових журналів “Розвідка надр”, наукова і виробнича діяльність геологічної служби України досягла значних успіхів у нарошуванні мінерально-сировинної бази [9]. Геологи Укргеолтресту готувалися також до XVII Міжнародного геологічного конгресу, який повинен був відбутися у серпні 1937 р. у Москві.

1937 рік в Україні став символом беззаконня. Почався сумнозвісний **Великий терор**. Зокрема, органами НКВС у Києві, Донецьку, Харкові, Одесі, Дніпропетровську та інших містах, за помилковими мотивами або доносами, було заарештовано понад сотню геологів. У червні-грудні 1937 р. за **“участь в антирадянській групі”** було заарештовано багато відомих на всю країну вчених, викладачів, великих фахівців. Чітко налагоджений процес виробничої і науково-дослідної роботи Укргеолтресту, Інституту геологічних наук Академії наук УРСР та інших геологічних організацій країни, в 1937 р. був паралізований НКВС, в зв'язку з масовими необгрунтованими арештами найкращих геологів.

Не минула стороною ця гірка доля і Пантелеймона Івановича Савенка, який працював тоді в Укргеолтресті. Разом з дружиною він був заарештований НКВС в ніч на 12 червня 1937 р. на своїй квартирі в м. Києві за доносом двох своїх підлеглих. Розслідування **“злочину”** було недовгим. Талановитий геолог був необгрунтовано звинувачений в тяжких **“злодіяннях”** — шкідництві, зраді та ін. Однак, на наш погляд, доля до нього була прихильна. Його засудили лише до 10 років виправно-трудових таборів (і 5 років позбавлення громадянських прав), на відміну від інших — засуджених до розстрілу. П.І. Савенка відправили спочатку на Кольський півострів, потім на Соловки, а в 1939 році, як відомого в країні фахівця з вугільної геології, етапували до виправно-трудових таборів м. Норильська. Там, за полярним колом, розпочався другий, доленосний відрізок життя українського геолога-самородка.

У Норильську, як і всюди раніше, Пантелеймон Іванович Савенко працював чесно, сумлінно і самовіддано — не шкодуючи ні фізичних сил, ні своїх знань. Крім того, він мав спокійний характер і завжди здобував щире повагу і довіру в

будь-якому колективі. В особовій справі С-8220 П.І. Савенка, що зберігається в Норильському державному музеї освоєння і розвитку Норильського промислового району [14], в хронологічному порядку вказані посади, які він займав:

1939—1941 рр. — інженер-геолог вугільної групи;

1941—1942 рр. — старший інженер-геолог вугільної групи;

1942—1943 рр. — старший геолог пошуково-знімальної партії півострова Діксон;

1943—1944 рр. — старший геолог і начальник пошуково-знімальної партії пониззя р. Пясіна;

1944—1946 рр. — старший геолог і начальник пошуково-знімальної партії району Нижньої Тунгуски;

1947—1952 рр. — начальник району робіт Вугільної розвідки;

1952—1955 рр. — старший геолог групи науково-дослідних і тематичних робіт, старший геолог Геологічного управління.

У фондах Геологічного управління Норильського промислового району зберігається кілька вельми професійних рукописних геологічних звітів П.І. Савенка, зокрема: “*вугленосне поле*” (1946); “*Карта прогнозу вугілля Норильського вугленосного району та пояснювальна записка до неї*” (1953); “*Петрографічне вивчення вугілля Імангдінського родовища і умови вуглеутворення*” (1954). У заполярний період життя П.І. Савенком по вугільним родовищам Норильського басейну також було опубліковано кілька оригінальних особистих наукових статей: “*База коксового виробництва Норильського комбінату і перспективи її розвитку*” (1945); “*Нове родовище кам’яного вугілля в районі нижньої течії річки Нижня Тунгуска*” (1947); “*Геолого-петрографічний нарис кам’яновугільного родовища річок Худенька і Тукло*” (1957) [10—12].

Великий і цікавий слід в історії освоєння Арктики, Таймиру і острова Діксон залишив український геолог-самородок П.І. Савенко. Судячи з запису в трудовій книжці, він на посаді старшого геолога пошуково-знімальною партії в 1942—1943 рр. брав участь в геологічній експедиції на острів Діксон. Там йому довелося пережити атаку на острів з боку німецького крейсера “*Адмірал Шеєр*”.

Отже, ім’я геолога П.І. Савенка має бути поруч з іншими дослідниками острова Діксон — В. Русанова, А. Міддендорфа, Р. Амундсена, П. Тессема, Н. Урванцева, Н. Бегічева, П. Кушакова та ін. Як відомо, острів Діксон — звичайна Арктика. Він розташований поблизу гирла Єнісею. Цей скелястий острів сформований в північно-східній частині Єнісейської затоки Карського моря, при виході Єнісейської губи в Північний Льодовитий океан, в 1,5 км від материка, на Північному Морському шляху, всього в двох годинах польоту від Північного полюса. Площа його всього лише близько 25 км², середня висота — близько 26 м, максимальна — до 48 м. З поверхні острів складений, головним чином, кристалічними гірськими породами — діабазами. Острів цікавий для дослідників Арктики з точки зору будови Землі і морських акваторій Карського моря і Північного Льодовитого океану, а також глибинної тектоніки Таймиру і вивчення ґрунтів та мерзлоти в низов’ях Єнісею і на прибережних островах.

У 1952 р. під редакцією М.М. Урванцева виходить дев’ятитомна монографія з геології і металогенії Норильського району. У цій монографії, складеній М.М. Урванцевим, І.А. Коровяковим, М.Н. Годлевським, Ю.М. Шейнманом, Г.М. Ше-

шуковою, П.І. Савенком, Г.Д. Масловим та ін. Норильський район вперше розглядається як **“особлива металогенічна провінція мідно-нікелевих руд”**, вказується на наявність двох великих рудоносних зон: Норильськ-Тунгуської і Імангдінсько-Норильської, до яких приурочені рудні родовища.

Отже, плідна робота талановитого українського геолога, в'язня ГУЛАГу П.І. Савенка сприяла відкриттю поблизу Норильська і в нижній течії р. Тунгуски кількох вугільних родовищ. Найбільш значущим з них стало Кайерканське родовище кам'яного вугілля. Це родовище-гігант було відкрите і розвідане в роки війни. Воно стало базовим для виробництва коксу для найбільшого в країні Норильського платиноїдно-мідно-нікелевого комбінату. П.І. Савенко, спільно з М.М. Урванцевим та іншими геологами, став одним з першовідкривачів найбільшого Кайерканського вугільного родовища. Першовідкривач такого унікального родовища повинен був би отримати високу урядову нагороду. Однак — зеки такого привілею були позбавлені. Разом з тим, це неординарне відкриття за полярним колом все ж мало для Пантелеймона Івановича позитивний вплив. За відкриття найбільшого вугільного родовища Каеркан Постановою Ради Міністрів СРСР П.І. Савенко був премійований грошовою винагородою в сумі 25 000 рублів, а Постановою ВЗГ НКВС час його перебування у виправно-трудових таборах було зменшено на два роки. Тоді ж П.І. Савенко був розконвойований [14].

Як свідчать рукописні фондові звіти і наукові статті, український геолог П.І. Савенко в Заполяр'ї займався переважно вивченням вугільних родовищ поблизу Норильського гірничо-металургійного комбінату. Завдяки дослідженням геологів встановлено, що в Норильський рудний район, крім вугільних родовищ, входять сульфідні платиноїдно-мідно-нікелеві родовища (Норильськ-1, Талнахське, Жовтневе), а також родовища графіту, залізних руд, нафти, газу і нерудних корисних копалин. Родовища локалізовані в Норильській мульді, яка представляє собою брахісінклінальний складчастий вигин шарів земної кори в північно-західній частині Східного Сибіру на південному заході півострова Таймир. Територіально Норильський рудний район розташовується в Красноярському краї Росії, поблизу північного Льодовитого океану. У середній частині увігнутою форми мульди, в якій залягають молодіші шари, розташовується місто Норильськ. Тут також протікає однойменна річка Норилка. Давніші шари на крилах геологічного вигину мульди розташовуються на відстані один від одного більше як на двадцять кілометрів і характеризуються багатими мінеральними і сировинними запасами Норильського рудного району та Норильського вугільного родовища. Район вигину знаходиться в зоні поширення вічної мерзлоти, яка в середній частині простежується на глибину до 500 м. Норильський рудний район приурочений до північно-західного краю Сибірської докембрійської платформи. Тектонічна будова плоскогір'я тут характеризується спокійним, пологохвилястим заляганням осадово-ефузівної серії порід від кембрію до антропогену включно (потужністю понад 6 км), а також наявністю валоподібних структур, брахісінкліналей і глибинних розломів, по яких в верхні поверхи розрізу проникав магматичний розплав, який призвів до утворення трапів. Вся серія порід прорвана інтрузіями долеритів і габро-долеритів різного складу і віку.

Норильський рудний район є частиною найбільшого в світі Тунгуського басейну-гіганта, де кам'яне і буре вугілля виявлені у відкладеннях середнього і верхнього карбону, перму, юри і палеогену. Для порівняння наведемо рейтинг

вугільних басейнів світу за запасами вугілля: Тунгуський басейн, Росія (запаси вугілля — 2,299 трлн т); Ленський басейн, Росія (1,647 трлн т); Кансько-Ачинський басейн, Росія (638 млрд т); Кузбас, Росія (635 млрд т); Іллінойсській басейн, США (365 млрд т); Рурський басейн, Німеччина (287 млрд т); Аппалачський басейн, США (284 млрд т); Печорський басейн, Росія (265 млрд т); Таймирський басейн, Росія (217 млрд т); Донбас — Україна, Російська Федерація (141 млрд т).

Тунгуський басейн займає площу понад мільйон квадратних кілометрів Середньосибірського плоскогір'я і охоплює території Іркутської області, Якутії і Красноярського краю. Площа басейну простягається з півночі на південь на 1800 км від річки Хатанги до Транссибірської залізниці і з заходу на схід на 1150 км в межиріччі Єнісею і Лени. У північно-західній частині Тунгуського басейну знаходиться найбільш досліджений і освоєний Норильський вугленосний район площею близько 60 тис. км². Про наявність вугілля в Тунгуському басейні стало відомо в другій половині 19 століття. Площинний розвиток вугленосних відкладень в північній частині басейну було встановлено А.Л. Чекановським (1873—1875), в південній частині — П.К. Яворівським (1898), в заполярній частині — А.Г. Ржонницьким і І.П. Толмачовим (1915—1917). Академік С.В. Обручев, який проводив в 1917—1924 роках експедиції в Східному Сибіру, вперше висловив думку про наявність єдиного Тунгуського басейну пізньопалеозойського віку. Загальні ресурси вугілля в цьому регіоні за даними ряду дослідників налічують близько 2,5 трлн. тонн кам'яного і бурого вугілля. У вугленосних відкладах перм-карбону потужністю 125—1250 м міститься до сорока пластів бурого і кам'яного вугілля, антрациту. Про повномасштабну розробку родовищ басейну говорити передчасно, оскільки велика частина зон можливого видобутку ще мало вивчена через розташування у важкодоступних районах. На тих ділянках, які вже розвідані, ведеться видобуток вугілля відкритим і підземним способами. Основна вугленосність в Тунгуському басейні пов'язана з континентальними відкладами перм-карбону потужністю 350—1460 м, перекритими туфогенними і лавовими товщами перм-тріасу і прорваними численними силами, дайками і штоками вивержених гірських порід, які нерідко складають 10—75 % обсягів формації. Гірськопорідні комплекси тут складають великі пологі структури в осадовому чохлі Сибірської платформи і поділені на свити: тушамінську (нижній карбон), катську (середній-верхній карбон), бургуклінську (нижній перм), пеляткінську і дегалінську (верхній перм). Потужності осадово-вулканогенних свит, їх вугленасиченість схильні до значних коливань. Наприклад, на Кокуйському родовищі виявлено 20 вугільних пластів, верхній “потужний” має середню потужність 61 м.

Тунгуський басейн розташований в глибині Сибірського континенту, і лише його Норильський район прилягає до Арктичного узбережжя, що дозволяє через порт Дудінку здійснювати вивіз продукції. Вугілля Норильського району користуються попитом на місцевих металургійних комбінатах, а як енергетичне паливо, це вугілля цінується і поза межами цього регіону. В геологічному відношенні Норильський район має всі характерні риси Тунгуського басейну, але в концентрованому вигляді. За віком це пермські відкладення, які зазнали магматогенного метаморфізму. Завдяки цьому, різноманітність вугілля за якістю настільки широка, що поряд з нормальним вугіллям Ж-К стадій в цьому районі, існують ще антрацит і графіт. Основними родовищами Норильського району є Кайерканське і Далдиканське. Коефіцієнт робочої вугленосності на Кайер-

канському родовищі, наприклад, становить 14 %, а сумарна потужність вугільних пластів — 8,8 м. Родовище розроблялося в радянський період трьома шахтами і 2—3 розрізами. В наш час шахти законсервовані, працює лише розріз. Видобувається високоякісне коксівне вугілля для Норильських металургійних заводів, а вже розвідані, але законсервовані шахти цілком можуть поповнити базу цінної технологічної сировини для експорту та вивезення в інші країни і європейську частину Росії. Ендогенний метаморфізм має локальний прояв і дуже ускладнює прогноз якості вугілля, що потрапляє в зону його впливу. Однак продуктами такого впливу можуть бути графіти і термоантрацити. У 60—70 рр. минулого століття на р. Рудній, крім платино-мідно-нікелевих руд із зони контакту добувалися графіти дуже хорошої якості, що утворилися з вугілля.

Перші відомості з геології і корисних копалин Норильського рудного району були отримані в 1840—43 рр. російським натуралістом А.Ф. Міддендорфом, який наголосив на наявності там вугілля. У 1865—66 рр. російський дослідник Ф.Б. Шмідт дав короткий геологічний опис вугільних родовищ і вторинних мідних руд в зоні окиснення на північній ділянці сучасного родовища Норильськ-1. У 1919—1922 рр. пошукова партія під керівництвом радянського геолога, в майбутньому професора М.М. Урванцева, встановила велику перспективність Норильського родовища для подальшої розвідки; хімічний аналіз зразків руд виявив в них вміст платинових і нікелевих металів. В результаті детального геологічного вивчення в межах Норильського рудного району були відкриті і розвідані значні запаси платино-мідно-нікелевих руд, вугілля та нерудних корисних копалин, на базі яких в 1935 р. почалося будівництво Норильського гірничо-металургійного комбінату, який в роки війни працював на оборонну промисловість країни.

Родовища вугілля Норильського рудного району найбільш відомі і розвідані, хоча і тут геологічні роботи проводилися на роз'єднаних площах. Балансові запаси ($A + B + C_1 + C_2$), підраховані по родовищах до глибини 600 м в Норильському рудному районі (в млн. тонн) складають: Кайерканське (816), Далдиканське (738), Імангдінське (415), Кокуйське (358). Норильське-1 (159). У Норильському рудному районі окремі вугільні пласти досягають потужності 15—20 м. Вугілля низько- і середнезольне ($Ad\ 9-25\%$), малосірчисте ($Sfd\ 0,2-1\%$) з широким діапазоном марочного складу — від бурих до антрацитів і графіту. Широкий прояв термального і контактового метаморфізму обумовлює обмеженість запасів вугілля, яке добре спікається і придатне для коксування. У розрізах обсяг кам'яного вугілля досягає 95 %, а бурих — 5 %.

Кайерканське родовище вугілля розташоване в 20 кілометрах на захід від центрального району Норильська. Воно було відкрите під час війни П.І. Савенком та ін. Спочатку в Кайеркані був організований пункт Норильлагу, закладена перша шахта, а в 1943-му розпочато експлуатацію вугільного родовища.

Рішення про відкриту розробку Кайерканського родовища вугілля було прийняте 2 лютого 1957 р., а 23 жовтня 1957 року був підписаний наказ про будівництво найпівнічнішого в світі Кайерканського вугільного розрізу. В цей час рудником **“Кайерканський”** розробляється Каларгонське родовище вапняку і Кайерканське кам'яновугільне родовище в районі Кайеркан, Горозубовське родовище ангідриту в Норильську і родовище базальтів в Талнаху. Складається з двох шахт (**“Ангідрит”**, **“Вапняки”**) і двох кар'єрів (**“Скельний”**, **“Кайеркансь-**

кий”)). Видобуток корисних копалин ведеться і відкритим, і закритим способами. Рудник “Кайерканський” займає одне з ключових місць в технологічному ланцюжку основного виробництва, забезпечуючи всі підрозділи Заполярної філії гірничо-металургійного комбінату “Норильський нікель” флюсовим піщаником, вапняком, доломітом і кам’яним вугіллям. Видобуток вугілля на Кайерканському і Котуйському родовищах становить відповідно 600 і 38 тис. тонн на рік. Вугілля використовується як енергетичне паливо. Вміст сірки в вугіллі Кайеркану — 0,2—1,0%, а вміст золи — 9—25%.

У 1955 р. П.І. Савенко був реабілітований. Несприятливі кліматичні умови Заполяр’я і важкі матеріально-житлові умови на той час підірвали його здоров’я, тому відразу після реабілітації П.І. Савенко, разом з дружиною, повернувся до Києва. Більше він ніде не працював.

У Києві, поблизу станції метро “Лівобережна” він купив кооперативну квартиру, а в Глевасі — земельну ділянку, де зайнявся садівництвом. Геологи-норильчани підтримували з Пантелеймоном Івановичем тісні зв’язки, регулярно вітали з днем народження, святами і багаторазово запрошували його на урочистості в Норильськ. На честь 70-річного ювілею ім’я П.І. Савенка вдруге було занесене до Почесної книги Норильського геологічного управління. Помер легендарний геолог П.І. Савенко 11 березня 1971 року. Його смерть стала величезною втратою для української геології і норильських геологів. Однак опублікувати тоді некролог в українських газетах або журналах про колишнього ЗЕКа було неможливо. На ім’я дружини надійшло багато телеграм співчуття від колег-норильчан — М.М. Урванцева, Б.К. Валькова, П.О. Шкадова, Г.М. Шешукової, М.В. Кім, П.І. Маринова, Д.Ф. Браженко та ін. [14].

У висновку підкреслимо, що чисте і незаплямоване ім’я незаслужено засудженого українського геолога-самородка П.І. Савенка назавжди збережеться в його наукових статтях, які розкривають різні проблемні питання геології України [1—9], а також в далекому Заполяр’ї, де в Державному музеї історії освоєння і розвитку Норильського промислового регіону і Норильського геологічного управління зберігаються численні матеріали про першовідкривача вугільних родовищ [10—14]. 31 березня 1990 р. “Заполярная газета” присвятила геологічній діяльності П.І. Савенка нарис з поетичним заголовком “Не заради почестей і слави” [13]. У нарисі підкреслюється людяність, гуманність, виняткова працелюбність Пантелеймона Івановича і його величезний внесок в розширення енергетичної бази одного з найбільших промислових регіонів колишнього СРСР, розташованих за Північним полярним колом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Савенко П.І. Геолого-розвідкові роботи на крем’ясті пісковики в районі ст. Попасної та Курдюмівки на Донбасі влітку 1929 р. *Бюл. Укр. район. геол.-розвід. упр.* 1929. № 3—4. С. 30—31.
2. Савенко П.І. Кварцити Сталіно-Ясинуватського району Донбасу. *Бюл. Укр. від. Геол. ком.* 1929. № 1—2. С. 20—23.
3. Савенко П.І. Наслідки геолого-розшукових робіт на крем’ясті пісковики (кварцити) в Донбасі 1928 року. *Вісн. Укр. район. геол.-розвід. упр.* 1930. Вип. 15. С. 5—56.
4. Савенко П.І. Новопавлівське (Весело-Тернівське) та Михайлівське родовища бурого вугілля. *Бюл. Укр. район. геол.-розвід. упр.* 1931. № 7—8. С. 17—19.

5. Савенко П.И. Некоторые данные по геологии Большого Донбасса. Материалы по геологии Большого Донбасса. Киев, 1936. С. 3—31.
6. Савенко П.И. Петровское месторождение ископаемых углей. Материалы по геологии Большого Донбасса. Киев, 1936. Т. 1. Вып. 21. С. 81—112.
7. Савенко П.И. Результаты разведочных работ на водоразделе между рр. Гнилушей и Самарой и на р. Самаре в Гришинском районе. *Геол. журн.* 1936. Т. 3, Вып. 1. С. 32—57.
8. Савенко П.И. Результати розшукових робіт на бурі вугілля в районі с. Михайлівки і ст. П'ятихатки на Криворожжі в 1930 р. *Геол. журн.* 1936. Т. 3, Вып. 1. С. 75—89.
9. Ключников М.Н., Савенко П.И. Достижения Украинской геолого-разведочной службы к VII съезду Советов. *Разведка недр.* 1935. № 1. С. 8—11.
10. Савенко П.И. База коксового производства Норильского комбината и перспективы ее развития. *Бюл. техн. информ. Норил. комб.* 1945. № 5—6. С. 3—7.
11. Савенко П.И. Новое месторождение каменного угля в районе нижнего течения реки Нижней Тунгуски. *Бюл. техн. информ. Норил. комб.* 1947. № 3—4. С. 7—13.
12. Савенко П.И. Геолого-петрографический очерк каменноугольного месторождения речек Худенькой и Тукло. *Бюл. техн. информ. Норил. комб.* 1957. № 1. С. 37—39.
13. Добрынина Д.В. Не ради почестей и славы. Заполяр. правда. 1990. 31 марта.
14. Макаренко Д.Є. Голгофа українських геологів. Київ: Логос, 2007. 187 с.

Стаття надійшла 20.03.2020

N.N. Shatalov

DSc. (Geol.), Senior Research Scientist, Leading Research Scientist
State Institution “Scientific Centre for Aerospace Research of the Earth”
of the Institute of Geological Sciences of the NAS of Ukraine
55-b, O. Honchara str., Kyiv, Ukraine, 01054
E-mail: shatalov@casre.kiev.ua
ORCID 0000-0001-8435-5586

DISCOVERER OF COAL DEPOSITS IN THE POLAR REGION.

To the 125th anniversary of the geologist P.I. Savenko

The article is dedicated to the discoverer of coal deposits in the Arctic, ukrainian geologist Panteleimon Ivanovich Savenko in connection with the 125th anniversary of his birth. The main stages of the life of a talented geologist, his achievements in the study of mineral deposits in a number of regions of Ukraine and the Arctic — Dikson Island, Norilsk ore region and other territories are considered. In particular, the fruitful work of the gifted geologist P.I. Savenko contributed to the discovery near the city of Norilsk and in the lower reaches of the river Tunguska several coal deposits. Particularly noted is his contribution to the study of geology, tectonics and material composition of the unique in terms of reserves and quality of raw materials Kayerkansky coal deposit. This giant field was discovered and explored during the war. Its reserves are about one billion tons. The deposit is the part of Norilsk ore region, where numerous deposits of platinum-copper-nickel ores and other minerals have been discovered. In this regard, the Norilsk ore region is considered as a special metallogenic province of ores and coal deposits. It was also noted that the Norilsk ore region is part of the world's largest Tunguska giant basin, where hard and brown coals are found in the sediments of the Middle and Upper Carboniferous, Permian, Jurassic and Paleogene. It was especially emphasized that the coking coals of the Kayerkanskoye deposit for many years became the basic raw material for the largest Norilsk industrial plant supplying the country with platinum, copper and nickel. The Kayerkanskoye deposit is located near the surface, where thick layers of easily coking coal have been discovered. Coal mining here is mainly carried out in an open way. It is important that coal coke is currently the main process fuel for the metallurgical industry, and the prices for coking coal are very high. The demand for coking coal grades is very stable — the people of the planet need cast iron and steel. In 1990, Zapolyarnaya Gazeta devoted to the geological activities of P.I. Savenko is an essay highlighting his enormous contribution to the expansion of the energy base of one of the largest industrial regions of the USSR, located beyond the Arctic Circle.

Keywords: *P.I. Savenko, Arctic, coal deposits, Norilsk ore region.*